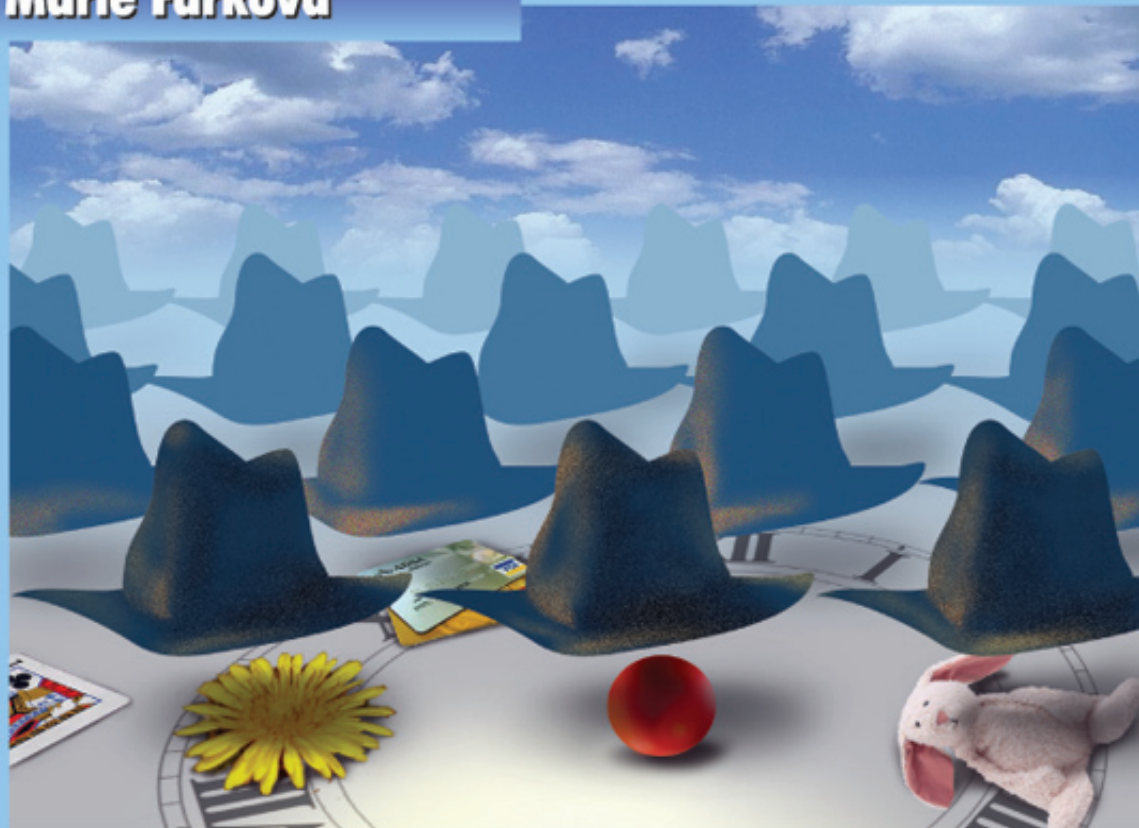

Marie Farková

DOSPĚLOST A JEJÍ VARIABILITA

 GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umístování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Děkuji za cenné připomínky a podporu doc. PhDr. Radomírovi Havlíkovi, CSc., a doc. PhDr. Jaroslavu Kořovi, CSc., kterou mi poskytovali nejen v průběhu práce s textem knihy, ale rovněž v mé pedagogické činnosti.

PhDr. Marie Farková
Praha, únor 2009

PhDr. Marie Farková

DOSPĚLOST A JEJÍ VARIABILITA

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400
www.grada.cz
jako svou 3627. publikaci

Odpovědná redaktorka Iva Krejčová
Sazba a zlom Milan Vokál
Počet stran 136
Vydání 1., 2009

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

© Grada Publishing, a.s., 2009
Cover Photo © doc. MUDr. Pavel Žáček, Ph.D.

Recenzovali:

doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.
doc. PhDr. Jaroslav Kořa, CSc.

ISBN 978-80-247-2480-5 (tištěná verze)

ISBN 978-80-247-7766-5 (elektronická verze ve formátu PDF)

© Grada Publishing, a.s. 2012

OBSAH

1. CHARAKTERISTIKY DOBY, VE KTERÉ (A KTEROU) ŽIJEME	7
Proměny doby, osob, jejich životního prostoru a vazeb	7
Společnost, socializace a její proměny	7
2. SOCIALIZACE DRUHÉ ETAPY – VĚK DOSPÍVÁNÍ – OBDOBÍ PŘERODU DÍTĚTE V DOSPĚLÉHO	34
Období života ve vnitřních rozporech, přechodech a hlavně změnách	34
Emoce	34
Poznávací oblast	35
Socializace	36
Fyzická a osobní atraktivita	37
Vnímání morálních norem	39
Volba profesní přípravy – rozhodování o sekundárním vzdělávání	40
Rozpor mezi fyzickou a sociální zralostí	41
Rozpor mezi rolí a statusem	41
Rozpor mezi hodnotami rodičů a dospívajících	41
Rozpor mezi hodnotami rodiny a společnosti	42
3. SOCIALIZACE VE TŘETÍ ETAPĚ – VĚK DOSPĚLOSTI – RANÁ FÁZE	44
Dospělí a nedospělí	44
Jsme tedy konečně dospělí (?) – raná dospělost	44
4. SOCIALIZACE ČTVRTÉ ETAPY – OBDOBÍ ZRALÉ DOSPĚLOSTI	82
Setrvávající profesní kolbiště	82
Některá tradiční, ale pohříchu i aktuální rizika	83
Krise dospělého věku	109
Vnitřní nejistoty na životních cestách	112
Teorie sociální dezorganizace (Schuerman, Kobrin, 1986)	113
Teorie kognitivního sociálního učení (Bandura, 1979)	113
Teorie kontroly (Hirschi, 1997, in: Čírtková, 1998)	113
Teorie kriminální životní cesty (Hornberry, Sampson, Laub, Farrington, 1996, in: Čírtková, 1998)	114
Obavy a radosti pozdní dospělosti	114

5. SOCIALIZACE PÁTÉ ETAPY – OBDOBÍ POSTUPUJÍCÍHO	
STÁRNUTÍ A STÁŘÍ	118
Sociální věk a stárnutí	118
Souhrn obecných charakteristik v etapách stárnutí	119
Pozitivní aspekty stárnutí a stáří	121
SEZNAM POUŽITÉ ODBORNÉ LITERATURY	130
SEZNAM DOPLŇUJÍCÍ LITERATURY K JEDNOTLIVÝM	
OBLASTEM	133
REJSTRÁK	135

1. CHARAKTERISTIKY DOBY, VE KTERÉ (A KTEROU) ŽIJEME

Veškeré úvahy o povaze dospělosti (jako celku) i o povaze fenoménů a událostí, které se v průběhu dospělosti ukazují jako důležité z pohledu osob, které se nacházejí v rámci této dlouhé životní etapy, by nebyly úplné, kdybychom se alespoň letmo nezabývali celkovým rámcem společenského života. V průběhu uplynulých let se mnohé (a mnozí) změnilo (názorově proměnili). Mnohé se ubírá jiným směrem, než jsme předpokládali a dokázali si představit. Fenomén změny se zdá být všudypřítomný.

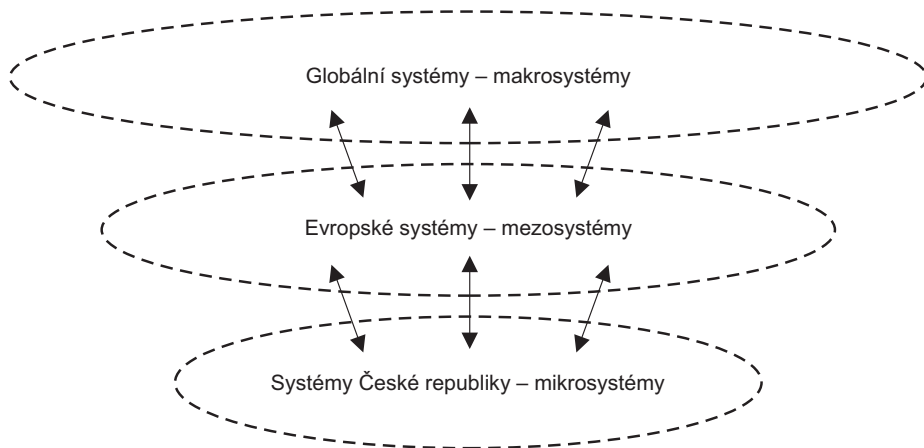
📖 BAUMAN, Z. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Slon, 2002

Změna však z povahy cílů a prostředků i konečných efektů je něčím málo předvídatelným. Přináší v důsledcích mnohé nejistoty, často se setkáváme s výrokem: „*Nic není tak jisté, jako nejistota sama.*“ Pokusme se tedy alespoň v některých znacích uvést charakteristiky proměn, které nás výrazně ovlivnily a dále ovlivňovat budou.

PROMĚNY DOBY, OSOB, JEJICH ŽIVOTNÍHO PROSTORU A VAZEB

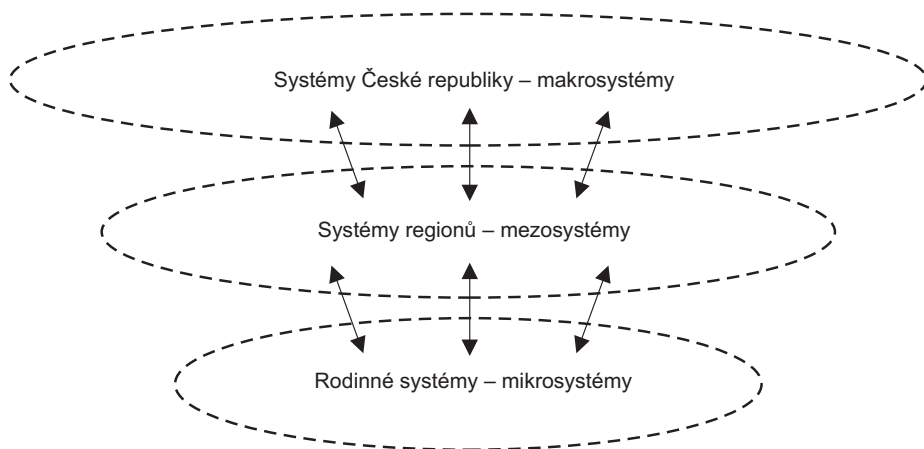
SPOLEČNOST, SOCIALIZACE A JEJÍ PROMĚNY

V rámci uvažování o systémech, ve kterých se jedinec pohybuje, je již dnes běžně užívané označení přejaté z ekonomických teorií – makrosystém, mezosystém a mikrosystém. Vzájemné ovlivňování úrovní systémů se dotýká všech doposud popisovaných sfér – ekonomické, kulturní, sociální, politické, demografické – a často bývá označováno jako systém spojitých celků. Každý pokus o popis některého z uvedených systémů je ale současně popisem něčeho, co se v čase proměňuje – tedy popisem stavu, který existoval v době úvahy – ex post. Další charakteristikou posledních let je kumulace změn, což může být jednotlivými subjekty chápáno a zvláště pak prožíváno jako další nejasné tušení nejistých změn. Efekt kumulativy se zdá být narůstající v situacích, kdy dopady změn v nadřazených úrovních pro subjektivní mikroprostředí přinášejí nemožnost řešení či ovlivnění jednotlivcem – aktuálně dopady světové finanční krize v mikroprostředí (tedy rodinných vazbách, sociální situaci jednotlivců a rodin, narůstající nezaměstnanosti, nemožnosti ovlivnit rozhodování managerů a politiků v nadřazeném subjektivním mezo a makrosystému).

Subjektivní percepce systémů

Velice zjednodušeně by se dalo říci, že každá změna v rámci naznačené úrovně bude rychle, či s určitým časovým odstupem vést ke změnám v jednotlivých úrovních. Navíc z pohledu běžného jedince, z globálního pohledu v mikrosystému České republiky, lze nalézt další makro- / mezo- / mikroúroveň – subjektivně vnímanou a reálně prožívanou. Nalézá se v soustavě systémů celostátních, regionálních a rodinných funkcí a významů, které se vzájemně ovlivňují. V souladu s tím pak probíhají rovněž procesy socializace na mikro-, mezo- a makroúrovních. Lidé si tak během dětství a dospívání osvojují všechny tolerované a podporované vzorce chování (vyvíjejí se a získávají zkušenosti v rámci konkrétního prostředí) osob v těchto systémech a v dospělosti pak socializují (nikoli však všichni a všechny) systémy na nadnárodní úrovni. Jedná se o proces obousměrný. Osoby nejsou v rámci těchto procesů pasivními objekty, mohou tedy do určité míry ovlivňovat v rámci interakcí svůj aktuální mikrosystém a parciálně jej měnit.

Tab. 1 Charakteristika procesů a etap života v rámci socializace jednotlivce (s adaptací etap života jednotlivce)

Etapa socializace	Věk	Charakteristiky
První	Od narození do cca 10 let	vznik „já“, výběrové chování, vznik emočních vazeb v rámci mikrosystému rodiny, řeč jako prostředek dorozumění a komunikace (i v jiném jazyce) ve hře, sdílení vnějších a počátek sdílení vnitřních obsahů, zakotvení prvních sociálních vztahů ve vazbách a v pravidlech chování vrstevnické skupiny, procesy záměrného učení, identifikace znaků zprostředkované autority, první podřízenost (v rámci subjektivního mezosystému), počátky výkonové orientace (vnější hodnotící systém), počátky druhé gramotnosti
Druhá	Od cca 11 let do konce dospívání	přerod dítěte v dospělého – druhá identita, počátek formování zájmů a postojů, počátky zaměřeného volního úsilí, počátky profesní orientace, formování zodpovědnosti, počátek nabývání práv a povinností, rozpory mezi statutem a rolí, černobílá percepce světa, formálně logické myšlení, vznik vlastního morálního zakotvení, intimní vztahy, postupná orientace v subjektivním makrosystému (Česká republika) – základy orientace ekonomických a sociálních vztahů, předprofesní příprava
Třetí	Raná dospělost	hledání a postupné nalezení profesního zakotvení (v převážně výkonové charakteristice makrosystému České republiky), profesní vzdělávání, rozvoj komunikačních a sociálních dovedností, partnerské soužití, ekonomická a sociální emancipace, sladování a stabilizace sociálních rolí, chápání souvislostí a vztahů v rámci (objektivního) mikrosystému České republiky a mezosystému Evropské unie, konsolidace kritického myšlení, orientace na prožitky, orientace na rodinu a „generativu“
Čtvrtá	Střední (zralá) dospělost a počáteční stárnutí	prohlubování orientace v mezosystému Evropské unie, popř. globálního makrosystému s porozuměním souvislostem a vztahům sociálního a ekonomického dění, sociální odpovědnost, odolnost vůči manipulaci a indoktrinaci, konsolidace sociálních vztahů a rolí, další životní perspektivy v partnerství a rodinných rolích, společenská a sociální angažovanost
Pátá	Postupující stárnutí a stáří	nové zakotvení v životní perspektivě, přijetí vlastního obrazu sebe v kontextu postupujících změn místa, prostoru, času i vlastního těla, zakotvení v činnostech přinášející radost a seberealizaci, realizace v osobních vztazích přinášejících uspokojení a zhodnocení zkušenosti – moudrost a „mít rád“, životní nadhled

📖 HAVLÍK, R., KOŤA, J. *Sociologie výchovy a školy*. Praha: Portál, 2002, s. 48

Probíhající změny na všech úrovních systémů se neustále zrychlují, aniž by subjekty uvnitř mikrosystémů byly schopny důsledně dopředu odhadovat rychlost změn, jejich souvislosti a dopady. Všechny procesy probíhají z pohledu subjektu více, či méně zřetelně – a to v závislosti na tom, do jaké míry chce, či nechce základní charakteristiky změn aktuální uspořádání moci v makro- a mezosystému transparentně sdílet.

Velice výrazným faktorem společenských proměn je celková transformace společnosti, která započala v naší republice oficiálně sice až rokem 1989 (ale dlouho předtím byly více, či méně patrné posuny myšlení a chování osob, marná snaha po „přestavbě společnosti“), ale dosud není ukončena. Transformace se dotkla nejen oblasti politické a ekonomické, ale rovněž vnitřních struktur mikrosystému každého individua – totiž soustavy hodnot, postojů a přesvědčení, a to v hektickém období s rychlostí, která zatím neměla v dějinách českého území obdoby. Ve stavu transformace se tak ocitly i systémy komunikace, vztahů, očekávání nejen významných společenských skupin, ale i jednotlivců v rodinných mikrosystémech – zde však s určitým časovým odstupem a někdy se značnou mírou vnitřních konfliktů. Naše nová posttotalitní společnost s sebou ale současně nese prvky mentality přizpůsobení se všemi důsledky.

📖 PETRUSEK, M. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Slon, 2006, s. 314–316

Mechanismy a souvislosti transformace nalezneme dále čtenář v dalších rozšiřujících zdrojích pro jednotlivé oblasti uvedených za seznamem literatury.

Další výraznou proměnou je úhel pohledu na dění. Moderní klasická psychologie první poloviny 20. století přinesla obrovské množství poznatků o člověku, jejímiž zdroji byli autoři z řad akademických pracovníků amerických a evropských univerzit. Tedy většinou muži bílé pleti, střední společenské třídy – v každém případě autority vědeckého světa. Zrodilo se tak množství teorií o vývoji člověka a jeho místě v životě. Druhá polovina 20. století byla poznamenána nárůstem kritických hlasů a přinesla zaměření pohledu na menšiny, ženy, kulturní prostředí, role dospělého. Současně také narůstalo množství nových pojmů (v psychologii např. schizogeneze, epistéma, diskurz), došlo ke krizi autority a k relativizaci dění, i ke krizi identity.

Přesto však lze i v současném dění vysledovat některé společné mechanismy. Jsou jimi například diferenciaci + specializaci (či z hlediska prostoru partikulace) a integraci. Ukazuje se, že vývoj všech zmíněných úrovní systémů v sobě tyto mechanismy obsahuje. Například dějiny vývoje psychologie od vzniku vědy zachycují nejprve diferenciaci a specializaci pohledu na člověka (např. psychoanalýza a zaměření na nevědomí, behaviorismus a jeho zaměření na chování) a postupnou integraci nových poznatků a revizi předchozích v biodromálním (biodromální – pojetí životní cesty) pojetí člověka. V historii zemí střední Evropy ve 20. století se prosadila na jedné straně do politických a ekonomických uskupení poválečná integrace a současně nucená hospodářská specializace (samozřejmě s razantním uplatněním systémů moci těch nejsilnějších a počtem obyvatel nejpočetnějších). Následoval vnitřní rozklad mocenských struktur (pravda, po mnoha desetiletích trvání, s uplatněním síly a při nemalých obětech) a fragmentace se šancí nové demokracie, která je však vzápětí provázána další snahou o integraci (samozřejmě s přítomností další specializace, někde geografické partikulace a diferenciálního pohledu na jednotlivé ekonomiky – např. přes regulativy hospodářských komodit – stanovování „mléčných, živočišných, cukerných a jiných kvót“ s uplatněním moci v sankcích a spletí byrokratických opatřeních).

Ostatně není potřebné nahlížet do mezosystémů evropských – úhel pohledu na realitu se mění všude okolo nás bez ohledu na to, že v sobě změněné úhly nesou potenciál dalších otřesů tradičních hodnot či morálních norem v kontextu událostí minulosti, a ve snaze po jejich reinterpetaci či restrukturaaci percepce reality. Tato nová optika

je stejně jako kdykoli předtím ovlivňována světovým názorem, ale také diskursivním rámcem (pohled jakéhokoli typu menšiny či genderového zaměření) zaměření. Zvláštnost těchto situací a jejich paradoxy lze dokumentovat na jen letmo nastíněných diskuzích a počinech politiků, historiků i osobností mediálního prostředí. Jako příklad mechanismu změn pohledu a současně paradoxů může posloužit počín předsedy vlády, který státním vyznamenáním ocenil osoby za čin, který byl v době, ve které proběhl, klasifikován jako jeden z nejtěžších nejen z pohledu práva, ale i morálních norem. Po mediálně prezentované nabídce široké veřejné diskuze na téma, co vlastně chápat jako morální normu, našla média nová atraktivní témata. V naprosté tichosti a bez výrazné pozornosti jiných médií proběhla televizní diskuze (veřejnoprávní kanál) v pořadu **Historie.cs** na téma víra a náboženství v České republice za účasti předních osobností z oblasti historie, filosofie, teologie a moderátora. Kromě úvodního konstatování obecného pohledu na českou veřejnost jako na veřejnost ateistickou se rozvinula velice zajímavá diskuze, která sledovala a hledala kořeny tohoto stavu. Na jedné straně byly shledány některé možné příčiny:

- husitská tradice jako snaha o reformaci,
- kritický přístup ke katolickému náboženství v odkazu T. G. Masaryka a počinech E. Beneše.

Zvláštností bylo i to, že se ale neobjevil v tomto výčtu komentář k odmítání uspořádání mocenských systémů, který může být v základech tohoto jevu (tedy snahy o změnu či zredukování mocenských poměrů, snaha po odmítnutí konzervativních systémů mocenského uspořádání a provázanosti světských a církevních záležitostí, nikoli o odmítání vnitřních kvalit víry či vnitřního osobního přesvědčení). Bylo rovněž konstatováno, že skutečně každý člověk má nějaké vnitřní přesvědčení, bohužel ne však vždy ve smyslu tradičního křesťanského. Celá diskuze se tak jeví ne nepodobna mechanismům vyrovnávání se ztrátou, které byly již dříve v psychologické literatuře popsány (včetně etapy hledání viníka).

Moc a její variabilita

Moc je chápána jako mechanismus fungování systémů, který se realizuje prostřednictvím mocenských pozic a je reprezentována vzorci chování jednotlivých osob v mocenských institucích.

Mocenské uspořádání na základě nerovnosti v systémech je zde od počátku otrokářských společností a je udržováno normami (morálkou), vědou o morálce – etikou (i když se mnozí vyjadřují ve smyslu existence morálky bez etiky) a v neposlední řadě právním systémem.

Klasik světové sociologie **É. Durkheim** ve svém díle **L'Éducation morale** (Paříž, 1963) pokládá omezující tlaky společnosti za procesy, kterými jedinec získává „předepsané“ či „dovolené“ vzorce chování. Omezující tlaky jsou dány tradicemi a konsemem uvnitř sociálních skupin. Předepsané tlaky jsou pak předkládány ve formě zákonů, které umožňují sociální život, a autor odvozuje, že pouze tyto mechanismy jsou zdrojem posunu celých společností (umožňují zachování a reprodukci společnosti a jejich další rozvoj). Zákony, morálka a omezení obsahují vnitřní mechanismy, jejichž prostřednictvím jsou systémy uchovávány a obnovovány – jsou jimi kázeň,

respektování pouta k sociální skupině či společenství, morální autonomie jedince a funkce trestu.

Jeden z nejstarších zdrojů evropské kultury – křesťanské desatero (a před ním starší starozákonní židovské normy) – bylo systémem, který v době svého vzniku a šíření znamenal zvrat v chápání dobra a zla u širokých vrstev obyvatel tehdejší Evropy (a nejen zde), neznamenal však zásadní zvrat ve fungování moci. Křesťanské normy byly odrazem toho, co bylo chápáno jako nespravedlnost, příkoří – tedy pokusem, jak zkorigovat neblahé dopady tehdejšího společenského dění a vývoje, jak „udržet na uzdě“ ty „nejzávažnější“ (z pohledu tehdejších lidí) nedostatky a negativa a dosáhnout tak přece jenom, byť částečné úlevy v životě a subjektivně percipované „spravedlnosti“ – když ne hned, pak na „onom světě“ díky vzkříšení. Institut vzkříšení měl patrně onu magickou úlevnou moc, která působila jako satisfakce oproti vnímaným proviněním osob v mocenských pozicích, které tehdejší právní prostředí potrestat nechtělo a někdy vzhledem k provázaným systémům moci ani neumělo. Vzkříšení bylo nadějí spravedlnosti. Jak vidno, tento mechanismus bychom mohli doplnit ve vztahu k mnohému a mnohým v současné době výrokem: „*Nic nového pod sluncem.*“

F. Nietzsche ve svém díle uvažuje o morálce jako o fenoménu, který má co do činnosti s hierarchií, vládnutím a panováním v podobě gesta těch, kdo měli sílu a chuť prohlásit své obyčeje za hodny zachování a necítili potřebu ospravedlnit se za to, že jsou tím, kým jsou. Uvažoval o morálce ve vztahu ke svobodě aristokracie – ta byla na druhé straně provázena nesvobodou obecného lidu. „*Co je dobré? – Všechno, co v člověku zvyšuje cit moci, vůli k moci, moc samu. Co je špatné? – Všechno, co pochází ze slabosti. Co je štěstí? – Cítit, že moc vzrůstá – že překonáváme překážku.*“ (Nietzsche, 1995, s. 10, 2002)

V tom případě ale bylo potřebné právo, které by dokázalo přikazovat jedněm i druhým setrvat v neměnných pozicích. Podřízení byli nuceni ke každodenní bitvě o přežití, mluvili o tom, co dělat museli, nikoli o tom, co se sami rozhodli dělat (Bauman, 2002). Současná mocenská elita však nemá pohodlnou pozici.

Informace je a bude jedním z nejnámennějších fenoménů mocenského uspořádání, i když zdánlivě dochází k posunům a úbytku „zákulisí“ oproti „veřejné sféře“ (srov. Meyrowitz, 2006). Mocenské uspořádání od pradávna užívá staré či novější triky, kterými se snaží udržet, upevnit a rozvinout svůj vliv přes ovlivňování druhých osob. Procesy ovlivňování se uskutečňují přes celospolečenské procesy (výchova a vzdělávání, reklama a mediální působení sdělovacích prostředků, působení politických stran a mocenských ekonomických uskupení – ve spektru prostředků propagandy až po indoktrinaci a nechvalně proslulé „vymývání mozků“, vlivy náboženství) s využitím širokého spektra mediálních a logických klamů a zvláště pak neúplných informací, či jejich záměrným výběrem nebo zkreslením. Do popředí se pak dostává umění komunikace (vyjednávání a přesvědčování), systém odměn a trestů (ve smyslu právním i sociálním).

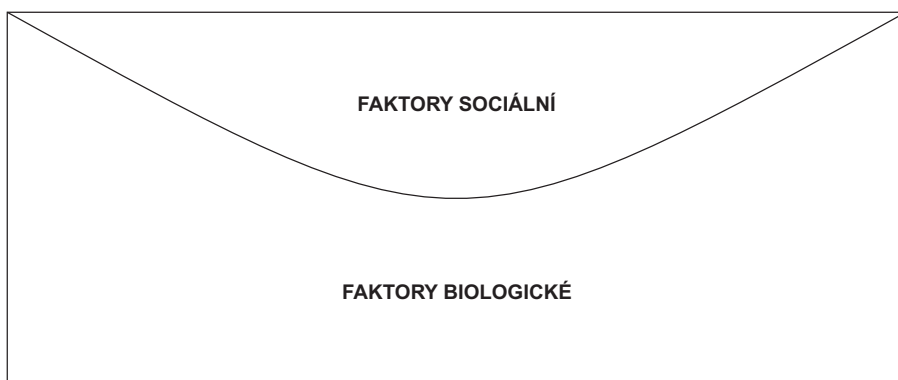
Proměny doby, ve které žijeme, přinášejí mnohým z nás na jedné straně netušené možnosti zhodnocení všech poznatků, dovedností a zkušeností, zvláště tehdy, můžeme-li porovnávat, přemýšlet o proměnách vzhledem ke svému věku. Na druhé straně ale tyto proměny kladou nesmírné nároky na naše schopnosti logického a tvořivého myšlení, vyžadují značnou emoční stabilitu v situacích frustrací (a není jich jistě málo), výraznou flexibilitu a vstřícnost i obrovskou míru tolerance.

V žádném případě ale není cílem následujících kapitol shrnout vše, co s sebou proměny přinášejí. Text je spíše koncipován jako základní poznámky k těm procesům a jevům, se kterými se jako dospělí setkáváme a žijeme jimi, a je doplněn popisem některých jevů, které subjektivně percipujeme jako rizikové, nejisté či ohrožující.

Nebylo by patrně úplné tvrzení, že náš život je ovlivňován pouze změnami. Naopak existují danosti, se kterými každá osoba vstupuje do života a které z hlediska subjektivních biologických dispozic člověka mohou předznamenat další běh života. Některé faktory působí v kontextu se sociálními a kulturními podmínkami velice jemně, některé naopak mohou na samém počátku biologické existence závažně determinovat životní běh. Je tedy potřebné jen letmo připomenout některé již dříve známé (a stále ještě platné) zákonitosti ve vztahu k biologickým a sociálním faktorům v počátcích i běhu života člověka, klasický pohled na etapy života člověka a také základní subsystémy subjektivního mikrosociálního prostoru v jeho proměnách v posledních dvou desetiletích.

Odpovědi na otázku, co vše ovlivňuje vývoj člověka, lze stručně vyjádřit následujícím způsobem:

- U lidí, kteří vykazují některé krajní (ve smyslu pozitivním i negativním) míry vlastností či dílčích schopností, jsou tyto vlastnosti či schopnosti více ovlivněny geneticky než prostředím a výchovou. Vlastnosti a schopnosti, které mají spíše průměrnou míru, jsou více vytvářeny vlivem prostředí a výchovy.
- Ve vývoji od dětství k dospělosti je čím dále tím menší vliv biologických faktorů, na síle nabývají sociální vlivy. Ukazuje se, že naopak v procesech stáří opět stoupá vliv faktorů biologických.

Obr. 1 Poměr biologických a sociálních faktorů ve vývoji od dětství k dospělosti

- **Základní duševní funkce** (např. vnější charakteristika pohybů, typ nervové činnosti – síla, rychlost, stabilita a jiné) jsou **více ovlivněné geneticky**. Vyšší a komplexnější funkce (např. sociální chování, postoje, inteligence, motivace) závisí ve větší míře na zkušenostech a na působení prostředí – výchově (volně Švancara, Švancarová, 1997).

- V průběhu vývoje **se mění celý organismus člověka** – tedy i jeho psychika. Střídají se období bouřlivého a pozvolného vývoje – vývoj není vždy stejnoměrně rychlý, s postupujícím věkem se zpomaluje (prodlužuje se doba trvání etapy). Někdy se tělesná a duševní stránka vyvíjí nerovnoměrně rychle. Vždy je to však nezvratná změna.
- Všechny změny se dějí v **kontextu celé osobnosti** – jsou tedy ovlivněné všemi charakteristikami člověka – schopnostmi, temperamentem.
- **Jednotlivá stadia** na sebe **navazují**.
- V každém stadiu je obsaženo **citlivé období**, ve kterém je člověk vnímavější k určitému typu podnětu či vlivu. Relativní neuspokojení vývojové potřeby v tomto období má za následek později již obtížněji odstranitelné zvláštnosti projevů některých funkcí, nikoli ve smyslu jejich až nerepabilního obrazu, ale ve smyslu výskytu možných reziduí, které mohou i výrazněji zatížit zvládání dalších potřebných úkolů.

Příklad z poradenské praxe autorky:

Osmiletý chlapec ve druhé třídě ZŠ vykazuje obtíže ve psaní. Při rozhovoru s maminkou dítěte zjistí, že dítě necítilo potřebu kreslit, zobrazovat graficky před nástupem do školy. Tato oblast nebyla včas rozvíjena. Nyní bude stát mnoho námahy, aby se celá oblast ovládní prstů, grafického náčiní a zraku vhodně kompenzovala. Chlapec totiž v této fázi má zvládnout nejen napsat grafémy (tedy jinak řečeno přenést řeč do grafického symbolu), ale činit tak úhledně (proces psaní v prvních letech školní docházky je hodnocen), dostatečně rychle a správně.

- **Faktory prostředí působí značně odlišně** – minulé zkušenosti se fixují a reakce na nové podněty bývá touto zkušeností modifikována.
- **Vývoj každého člověka má individuální průběh**. Vždy se však vývojově střídají období rozvoje spíše racionálních a v následném období opačně spíše emotivních a fantazijních funkcí – v dětství do šesti let se více rozvíjí emotivita a fantazie, ve škole spíše racionální stránka osobnosti, v pubertě je převaha emotivních projevů, v profesní přípravě dominuje racionální složka atd.
- **V období výrazných změn při přechodu do vyšších vývojových fází** se zdá být vždy na čas **oslabena emoční a volní složka**. Například v pubertě bývá emocionální charakteristická přecitlivělostí a dráždivostí, volní akty pak zvýšenou nejistotou či sníženou sebedůvěrou.

V neposlední řadě se na vývoji každého z nás podílí významnou měrou i **učení – tedy naše zkušenosti během života**.

K tomu, abychom porozuměli složitosti psychického vývoje a dění v období dospělosti, se alespoň okrajově dotkneme **základních mechanismů a základních pojmů v této oblasti**. Jak již bylo shora uvedeno, nejvýrazněji ovlivňují vývoj psychiky v počátečních fázích biologické faktory:

- **Genotyp** je souhrnem dědičných předpokladů. Předpoklady – dispozice ke vzniku vlastnosti. Nositelem informací jsou geny, které se vždy projevují stejnou měrou. Žádný gen se neprojevuje izolovaně, ale v rámci komplexu živého organismu, který žije v určitém prostředí.

- **Heritabilita** je definována jako míra předurčenosti vlastnosti geneticky a míra ovlivnitelnosti prostředím – čím závažnější odchylka, tím méně ovlivnitelná.

Běžné psychické vlastnosti a jejich krajní varianty jsou dědičné polygenně (působí více genů s malým účinkem). Velký vliv má působení prostředí. Psychické vlastnosti jsou pak výsledkem dlouhodobých a velice složitých vztahů genetických faktorů a prostředí. Často se v běžném životě setkáváme s otázkami typu: „*Po kom to dítě má? Kde se to v něm vzalo?*“

Vymezení hranic genotypu, v rámci kterých genotyp reaguje na změny prostředí, bývá spojováno s pojmem **reakční norma**. Jednoznačné určení horní hranice rozvoje vlastnosti jedince je možné alespoň přibližně jen v případech, kdy prostředí působí optimálně. Vymezení vývojových možností, které se taktéž k reakční normě vztahuje, se uvádí přibližně v rámci rozpětí + a – jedna směrodatná odchylka. U běžné míry vlastnosti se však míra podmíněnosti genetickými faktory určuje jen velmi obtížně.

Poznámka autorky (případně námět pro přemýšlení či kritický názor):

U kognitivních vlastností v partnerských výběrech se uplatňuje spíše pozitivní výběrovost, tzn. tendence si vybírat partnery s přibližně stejnou úrovní.

U temperamentových vlastností (osobní tempo, rychlost vzniku a hloubka emocí) bývají k sobě přitahováni partneři odlišných až opačných vlastností.

Variabilita dědičných znaků potomků je vždy ovlivněna partnerským výběrem!

Odchylné (až patologické) varianty psychických vlastností

Nejzávažnější varianty psychických vlastností jsou spojeny s odchylkami chromozomální stavby (Downův syndrom, Syndrom fragilního X chromozomu, Supermale syndrom aj.). Běžné adaptační obtíže bývají spojeny s neurotickými či jinak zatíženými (dříve označovány jako psychopatické) rysy osobnosti. Jsou polygenního charakteru a způsobují zvýšenou dispozici reagovat a jednat určitým více či méně odlišným (až abnormálním) způsobem.

- **Neurózy**

Tendence k vegetativním výkyvům, dráždivé reakce, precitlivělost, nevyrovnanost, negativní a nestabilní prožívání.

- **Poruchy ve vývoji osobnosti**

Tendence k impulzivním reakcím a chování, hůře ovladatelná (dříve psychopatie) pudová a agresivní reakce.

Neurózy i poruchy osobnosti zpětně ovlivňují i reakce prostředí, které se pak chová rovněž odlišně. U všech polygenních poruch hraje prostředí velice významnou roli. U silně disponovaných jedinců stačí k rozvinutí obtíží běžné, obvyklé – pro jiné jedince zvladatelné – nároky a zátěže. Na vzniku se dále podílejí charakteristické znaky života rodiny, může zde být i dědičná dispozice již u rodičů – jsou známy celé rodiny s neurotickými vzorci chování. Zvláštní chování rodičů pak posiluje tendenci ke stejnému projevu dětí.

Fenotyp prezentuje konkrétní realizaci genotypu v prostředí – to se stává do značné míry zdrojem variance. Hraniční varianty mohou vycházet z **následujících zdrojů**:

- **Genetická dispozice je nějakým způsobem omezena.** Prostředí nestačí podněty na to, aby byla vytvořena žádoucí vlastnost (například při geneticky slabší intelektové dispozici se i přes sebelepší působení prostředí nerozvine nadprůměr).
- **Vliv prostředí působí neadekvátně.** Genetická dispozice je v normě, ale nedochází k vhodné stimulaci – zanedbanost tak brání rozvoji v té míře, pro kterou jsou dispozice.

Adaptace představuje interakci jedince s prostředím – jedinec se může přizpůsobovat podmínkám, popř. si prostředí přizpůsobuje sobě. K přizpůsobení si **prostředí** dochází v pásmech obou okrajů Gaussovy křivky normálního rozložení u inteligence. Přiměřená adaptace souvisí nejen s uspokojováním potřeby, ale znamená také snášení omezení a strádání – to však nesmí jít za subjektivně danou hranici.

Maladaptace je definována jako selhání adaptačních mechanismů. Vzniká tehdy, když je některá ze složek podílejících se na adaptaci narušena.

Podmínky vzniku maladaptace:

- Prostředí působí neadekvátními vlivy.
- Existuje odchylka ve fungování organismu.
- Významné vývojové potřeby nemohou být uspokojeny – dostatečnou mírou a po dostatečně dlouhou dobu.
- Není soulad mezi potřebami jedince a podmínkami prostředí (např. Nechtěné dítě může být nedostatečně emočně saturováno, nebo labilnější dítě je neurotizováno nároky rodičů. Tyto jevy se projevují i u dospělé populace).

Na vývoj člověka však mohou působit i další vlivy ještě před narozením. Ty, které poškozují v prenatálním věku běžný vývoj, bývají označovány jako **teratogenní** (od pojmu teratogen – škodlivý podnět), **prenatálně působící vlivy**. Do jaké míry budou ovlivňovat vývoj (míra jejich účinku), je dáno:

- **vývojovým obdobím** – největší vliv mají ty, které působí do konce prvního trimestru – tedy v prvních dvanácti týdnech gravidity,
- **dávkou teratogenu** – souvisí i s délkou působení,
- **organismem matky** – citlivost vůči teratogenu, vlastnosti metabolismu – zvláště pak schopnost odbourávat škodliviny z organismu,
- **genotypem embrya** – ten určuje základní citlivost ke škodlivým vlivům.

Obvykle bývají rozlišovány následující **typy teratogenů**:

■ **Fyzikální**

Následky úrazů matky, RTG záření, mechanické poškození plodu při porodu – krvácení, asfyxie.

■ Chemické

Některé léky (bývají označeny), některé konzervační prostředky, pesticidy, roz-pouštědla, alkohol, jiné drogy.

■ Biologické

Virová a bakteriologická poškození – rubeola (zarděnky) – způsobovala do konce prvního trimestru mentální retardaci dítěte, nebo zrakové a sluchové postižení dítěte – dívky jsou v současné době proti tomuto onemocnění očkovány. Dále sem patří fyziologické poruchy funkcí mateřského organismu, neslučitelnost Rh-faktoru rodičů, poruchy výživy plodu, které mohou vést k hypotrofii, opoždění vývoje plodu nebo k poruchám rozumových funkcí trvalého rázu.

Postnatálně působící vlivy prostředí

Rozumíme tím vlivy, které působí na organismus po narození. V tomto případě obvykle vznik odchylek závisí na tom, zda vlivy působí na psychiku, či zda ovlivňují somatickou stránku jedince. Oba typy vlivů spolu významně souvisejí a navzájem interagují:

- **Somatické vlivy** působí na tělesný stav, vznikají odchylky somatických funkcí – ty pak mohou vést k ovlivnění, či narušení psychických funkcí. Pak jsou psychické odchylky sekundární. Například infekce má sekundární dopad v emočním ladění, citové prožitky jsou provázány somatickou reakcí – zažívací obtíže, třes atd.

Somatický stav ovlivňuje dále chování, reaktivitu i adaptaci. Trvalé somatické změny – nemoci či postižení – znamenají změnu předpokladů k dalšímu rozvoji. Vedou také ke změně prostředí – přicházejí obvykle jiná očekávání, tlak na akceptaci role nemocného, tendence k izolaci z postav veřejnosti atd.

- **Psychické vlivy** působí přímo na psychický stav jedince, vycházejí z prostředí. Sociální faktory jsou pro vývoj nezbytné, mohou však přinášet i komplikace – oddálení, či maření saturace potřeby. V tom případě je pak potřebné učit se překonávat překážky a zvládat zátěže s tím spojené. V malé míře jsou tyto jevy nezbytné, neboť většinou vedou k aktivizaci – zde do popředí vstupuje subjektivní míra jevu.

Působení prostředí směrem k nezvládnutí zátěže a možnost vzniku následné poruchy nastává tehdy, jestliže se obtížnost zvládnutí neustále zvyšuje a obtíže trvají dlouhodobě. Dochází pak k vyčerpání a snižuje se odolnost vůči zátěži. Dlouhodobé a nepřiměřené nároky na jedince mohou být jedním ze zdrojů nadměrné – **subjektivně nadhraniční zátěže**. Odolnost vůči zátěži se v odborné literatuře označuje termínem **frustrační tolerance**.

Zátěž přináší i zvládání dlouhodobých, závažných konfliktů v případě, že jedinec je zvládáním oslaben. Dlouhodobé a zvláště neřešené konflikty vedou k psychickým obranám.

Strategie zvládání konfliktů je termín, jímž bývá označován osobnostně typický způsob, jakým konflikt zvládáme. Typ zvládání je ovlivňován dispozičně typem temperamentu, úrovní kognitivních složek osobnosti, sociální zkušeností.

V odborné literatuře bývají rozlišovány dva základní typy:

- dominantní, aktivní typ zvládnání,
- pasivní, receptivní a submisivní typ zvládnání.

Jak často nastává vývojová změna – příklady pojetí klasických periodizací

V psychologických teoriích lze vysledovat řadu způsobů, jak rozlišovat jednotlivá vývojová období. V naší oblasti je v rámci psychologie známo několik typů periodizací – vždy s přihlédnutím na určitou oblast. Klasická psychoanalytická koncepce S. Freuda vycházela z etap vývoje a orientace libida, naopak J. Piaget podal klasickou koncepcí dle vývoje kognitivních procesů. Jiná byla koncepce vývoje metakognitivních procesů (metakognice – myšlení o tom, jak myslíme), jiné bylo klasické vysvětlení K. Horneyové o etapách a vzorcích zvládnání úzkosti v dětském věku.

Jako příklad uvádíme některá pojetí:

S. Freud – dělí vývoj dítěte dle vývoje a orientace sexuálního libida (**libido – slast**):

■ **Orální stadium**

Zhruba první rok života – zdrojem slasti je uspokojení libých pocitů především prostřednictvím sání a později kousání – aktivity jsou vázány na ústa.

■ **Anální stadium**

Přibližně druhý až třetí rok – uspokojení emočních potřeb je vázáno na vyměšovací funkce. Dítě si uvědomuje sebe samo, je předmětem lásky. Jeho „já“, „já sám“ vyžaduje určité ceremoniály a okolí reaguje omezením. Následují výbuchy zlosti nebo vzdor. Tento panovačný postoj začíná být kontrolován akty okolí – vytváří princip reality.

■ **Falické stadium**

Čtvrtý až pátý rok – dětská manipulace s genitáliemi přináší slast. Dítě si uvědomuje své tělo a svou lásku začíná přesunovat na rodiče opačného pohlaví. Zvláštní vztah k rodičům je v tomto období za běžných okolností vyřešen. Je-li však dítě násilně korigováno, vzniká strach z kastrace na nevědomé úrovni. Dítě sice opustí všechnu infantilní sexualitu, ale se znatelným strachem či studem ze svého těla – objeví se znovu, ovšem naléhavěji v období puberty.

■ **Latentní stadium**

Od šesti let do puberty – citové a sexuální zájmy ustupují do pozadí. V popředí je vývoj v racionální, společenské a etické úrovni.

■ **Genitální stadium**

Zhruba od dvanácti let – postupně se vyvíjí zralá afektivita a sexuální citění nejprve ve směru chlapci k chlapcům, pak ve směru k opačnému pohlaví. Navenek se objevuje fáze nejprve odmítání druhého pohlaví, pak přerod na první nejisté heteroerotické vztahy.

J. Piaget – dělí vývoj podle vývoje poznávacích funkcí dítěte:

■ **Senzomotorické stadium**

Od narození asi do dvou let – dílčí vjemy jsou získávány pohybovou a smyslovou činností – vnímáním. Od prvotního vnímání matky (symbiotické nazírání sebe a matky – matka je stejný objekt jako já) přichází dítě na fakt trvalosti objektu – předmět, který zmizel z mého zorného pole, nepřestal existovat, dítě jej hledá. Rozlišuje, že matka je jiná osoba než ono samo.

■ **Symbolické, předpojmové stadium**

Od dvou do čtyř let – objevuje se řeč jako první symbol pro předměty, slova vyjadřují často přání dítěte a ne objektivní svět, je přítomné silné zaměření dítěte na sebe – egocentrismus, kterým je dítě ovládáno.

■ **Stadium názorného myšlení**

Od čtyř do šesti (sedmi) let – dítě při manipulaci s předměty začíná vyvozovat závěry (např. při přesypání korálek do skleničky usuzuje, že je jich větší množství, protože je sklenice vyšší). Dítě je zcela závislé na činnosti, podléhá často různým tlakům a sugescím.

■ **Stadium konkrétních operací**

Do cca jedenácti let – dítě dovede vytvořit některé myšlenkové kategorie – příčinnost, následná řada, počet.

■ **Stadium formálních logických operací**

Mezi dvanácti a čtrnácti lety – dítě je schopné vytvořit logické závěry. Užívá symbolické označení pro početní operace, vytváří vztahy mezi pojmy a ověřuje si je. Je schopné výměny myšlenek, respektování společenských norem a pravidel.

Velice významnou a dnes již pokládanou za klasickou je teorie stadií vývoje **E. H. Eriksona**. Kromě etap dětství a dospívání se autor zabýval pojetím dospělosti, stárnutí a stáří. V jeho názorech na vývoj se objevuje nesporně důležitá úloha vnitřní psychologické (někdy označované jako **tranzitorní**) krize, ze které vyrůstá nová etapa života a která přináší s sebou novou „**ego sílu – cnost**“.

■ **Důvěra proti základní nedůvěře** – dítě potřebuje nejen uspokojování potřeb a péči, rovněž zážitek bezpečí spojený s předvídatelným chováním matky. Bezpečí vzhledem ke vztažné osobě a později k sobě znamená vytvoření důvěry a naděje jako základních podmínek pro to, aby člověk mohl zůstat naživu i přes vyskytující se nepříjemnosti života.

■ **Autonomie proti zahanbení a pochybnosti** – přes zmocňování se světa pohybem a počátky ovládnutí vlastního těla (kontinence), dítě vytváří základy budoucích sociálních interakcí. Výslednice protipólů přílišné svázanosti nebo neexistence hranic vytváří pro život základy vůle.